

Т.У. Жукоўская, выкладчык

ПРАБЛЕМЫ ЎДАСКАНАЛЕННЯ НОРМАЎ ЛІТАРАТУРНАГА МАЎЛЕННЯ Ў СТУДЭНЦКІМ АСЯРОДДЗІ

Correct literary pronunciation and understanding to letter perception and understanding of utterances and to mutual understanding of speakers. To improve the culture of speech it is necessary to know the causes of violation of norms and the ways to eliminate them.

Арфаэпічныя нормы сучаснай беларускай мовы сфарміраваліся паступова. У канцы XIX – пачатку XX стагоддзя беларуская мова не мела дасканалага правапісу, не існавала і строгіх вымаўленчых нормаў, якія складаюцца і замацоўваюцца звычайна пазней за арфаграфічныя. Аднак у вымаўленні людзей, што карысталіся вуснай формай беларускай мовы, назіраліся агульныя рысы, абумоўленыя артыкуляцыйнай базай, натуральным укладам моўных органаў, а таксама асаблівасцямі беларускай фанетыкі: «аканне», «яканне», «дзеканне», «цеканне», мяккія афрыкаты [дз], [ц], зацвярдзелыя [ж], [ш], [дж], [ч], [р], фрыкатыўны [з], губна-губны [у], асімілятыўная мяккасць [з'], [с'] і інш. Гэтыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы замацаваліся як арфаэпічныя правілы.

Правільнае літаратурнае вымаўленне – важны паказчык не толькі культуры мовы чалавека, але і сведчанне яго агульнай культуры. Яно спрыяе лёгкаму засваенню пачутай думкі, лепшаму паразуменню з суразмоўцам. Відавочна, што любое парушэнне вымаўленчай нормы перашкаджае ўспрыняццю і пранікненню ў сутнасць выказвання. Тым не менш студэнты больш баяцца арфаграфічных памылак, імкнучыся ад іх пазбавіцца, а да арфаэпічных адносяцца часам спакойна.

Каб трывала авалодаць арфаэпічнымі нормаўмі, трэба не толькі ўмець дакладна вымаўляць гукі, з якіх складаюцца словы, але і ведаць, чаму і які гук павінен быць вымаўлены ў кожным канкрэтным выпадку. Звычайна наяўнасць тых ці іншых гукаў у словах, у адных выпадках, абумоўлена гістарычна, моўнай традыцыяй, у другіх жа выпадках існуюць пэўныя заканамернасці ці правілы з'яўлення ў слове менавіта гэтага, а не іншага гукі. Канкрэтных правілаў літаратурнага вымаўлення шмат, але іх можна звесці ў пэўныя групы:

- правілы вымаўлення некаторых (спецыфічных для беларускай мовы) гукаў моцных пазіцый;
- правілы, заснаваныя на пазіцыйных чаргаваннях гукаў (вымаўленне гукаў слабых пазіцый);
- правілы вымаўлення запазычаных слоў.

Да групы правілаў, якія вызначаюцца пераважна моўнай традыцыяй, можна аднесці: а) заўсёды цвёрдае вымаўленне гукаў [р] (рэспубліка, рабіна, званар) і [ж], [ш], [дж], [ч] (жаніх, шэсць, дождж, ноч); б) вымаўленне фрыкагтыўнага, працяжнага [з] (гняздо, голас, грам) (за выключэннем некаторых запазычаных слоў, у якіх [з] вымаўляецца выбухны: ганак, швагер, гузік і інш.); в) вымаўленне як аднаго гукі афрыкат [дж], [дз'], [дз] (нараджэнне, дзеці, дзынкаць); г) цвёрдае вымаўленне афрыкаты [ц] (цана, цэнтр, цэгла) і мягкае вымаўленне афрыкаты [ц'] на месцы этымалагічнага мягкага [т'] (цяга, цёплы, цень), а таксама на месцы [т] цвёрдага ў выніку яго чаргавання з [ц'] (дрот – на дроце, свет – у свеце); д) вельмі мягкае (мякчэй, чым у суседніх славянскіх мовах) вымаўленне свісцячых [з'] і [с'] (сёння, зелле, змест).

Да другой групы правілаў вымаўлення, якія заснаваны на пазіцыйным чаргаванні гукаў (яны складаюць аснову сучаснай беларускай арфаэпіі), адносяцца асімілятыўныя змены зычных, вымаўленне галосных у розных пазіцыях і інш. Напрыклад:

- звонкія зычныя на канцы слоў і перад глухімі вымаўляюцца як глухія: вадаро[*т*], лё[*х*]ка, гора[*т*], а глухія перад звонкімі – як звонкія (мала[*дз*'], лі[*дж*]ба);
- зубныя [з], [с] вымаўляюцца мякка перад мяккімі зычнымі ([с']мех, [с']пеў, [з']мест). Цвёрдае вымаўленне застаецца ў сярэдзіне слова перад [в'], [м'] (у назве, пры феадалізме); перад мяккімі заднеязычнымі [з'], [к'], [х'] (згінуць, скінуць, схема);
- губныя зычныя [б], [н], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі і ў канцы слоў не змякчаюцца;
- губна-зубны гук [в] пасля галоснага перад зычным і пасля галоснага ў канцы слоў вымаўляецца як [ў];
- свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя: (перапі[*ш*]чык, ад'я[*ж*]джаць); шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя (смяе[с]ся, на до[с]цы);
- падоўжанае вымаўленне паміж галоснымі [ж], [ч], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н] (сучча, стагоддзе, жыццё) і інш.

Для ўдасканалення культуры маўлення неабходна ведаць не толькі тое, што ацэньваецца як правільнае, нарматыўнае, але і з'явы, якія знаходзяцца па-за нормай, тое, чаго трэба пазбягаць. Важна глыбока разбірацца ў прычынах парушэння нормаў літаратурнага вымаўлення. Аналіз назіранняў за маўленнем студэнтаў дае падставы зрабіць некаторыя вывады. Існуе некалькі прычын парушэнняў арфаэпічных нормаў.

Адна з іх – уплыў дыялектнай мовы. Вынік яго – захаванне ў вымаўленні гукаў ці іх спалучэнняў пэўных дыялектных рыс, што не супадаюць з фанетычнымі рысамі літаратурнай мовы. Парушэнні такога тыпу назіраюцца ў студэнтаў, якія ў дзяцінстве карысталіся дыялектнай мовай. Дыялектным уплывам тлумачацца змяненні якасці галосных гукаў у літаратурнай мове выхадцаў з розных раёнаў Беларусі. Такім з'яўляецца вымаўленне на месцы [а] перад [ў] гука [о] (наст [о] ўнік – наст [а] ўнік, пр [о] ўда – пр [а]ўда, сказ [о] ў – сказ [а] ў); на месцы [ы] пасля губных [б], [в], [м], [н] некаторымі асобамі, для якіх роднымі з'яўляюцца так званыя ўкаючыя гаворкі, вымаўляецца [у] (б [у] ў – б [ы]ў, в [у] касіць – в [ы] касіць, пам [у] лка – пам [ы] лка). Розным характарам акання і якання ў літаратурнай і дыялектнай мовах выкліканы адхіленні ў вымаўленні ненаціскных галосных (в [ы] да – в [а] да, мног [о] – мног [а], піш [э] – піш [а]). Да арфаэпічных памылак, крыніцай якіх з'яўляюцца розныя беларускія гаворкі, адносяцца таксама вымаўленне на месцы падоўжаных зычных скарачаных або зусім кароткіх гукаў (насе [н'] е – насе [н'] е, пакале [н']е – пакале[н']е, збо [ж] а – збо [жс] а). Назіраліся парушэнні правіл аглушэння зычных (гора [д] – гора [т], но [ж] – но [ш], ка [з] ка – ка [с] ка), вымаўлення замест спалучэння [с'ц'] гука [с'] (рада [с'] – рада [с'ц'], маладо [с'] – маладо [с'ц'], мяккага вымаўлення [з], [с] перад заднеязычнымі гукамі [з'] [к'] [х'] ([с'] кіраваць – [с] кіраваць, [с'] хіліць – [с] хіліць) і інш.

Блізкасць беларускіх і рускіх моў у галіне лексікі, марфалогіі, словаўтварэння і сінтаксісу прыводзіць да таго, што лёгкасць узаемаразумення спараджае адсутнасць крытычных адносін у студэнтаў да фанетычнага боку маўлення. Фанетычныя асаблівасці вельмі ўстойлівыя і даволі складана паддаюцца свядомай змене вымаўлення, і таму другой прычынай арфаэпічных памылак з'яўляецца ўплыў рускай

мовы, якой валодае большасць жыхароў Беларусі. Парушэнні арфаэпічных нормаў у навучэнцаў узнікаюць пры недасканалым валоданні беларускай і рускай мовамі, пры неразмежаванні фанетычных асаблівасцей гэтых дзвюх моў. Яны назіраюцца ў маўленні студэнтаў, якія часцей карыстаюцца рускай мовай і таму пераносяць асобныя яе рысы ў беларускую. Да такіх парушэнняў адносяцца, напрыклад: вымаўленне [з] выбухнога на месцы фрыкатыўнага [ʐ] ([з] орад – ([ʐ] орад, я [з] ады – я [ʐ] ады, [з] рыбы – [ʐ] рыбы; вымаўленне [ч] як [ч'] ([ч] алабек – [ч'] алабек, ру [ч'] аінка – ру [ч] аінка, хлоп [ч'] ык – хлоп [ч] ык); вымаўленне гукаў [л], [в], [ф] на месцы губна-зубнога гука [ʏ] (хадзі [л] – хадзі [ʏ], пра [в] да – пра[ʏ]да) – пра [в] да, тра[ф]ка – тра[ʏ]ка); вымаўленне двух асобных гукаў [д], [жс] або гука [жс] на месцы афрыкаты [джс] (ура [д], [жс] ай – ура[джс]ай; цвёрдае вымаўленне перад мяккімі зычнымі [с'], [з'] ([з] мест – ([з'] мест, [з] вінець – [з'] вінець, [с] нег – [с'] нег).

Прычынай парушэння літаратурнага вымаўлення з'яўляецца таксама ўплыў арфаграфіі. Вядома, што вымаўленне і напісанне супадаюць не заўсёды: так, у словах *горад*, *агарод*, *кладка* пішам літару *д*, а вымаўляем гук [т]: *агаро* [т], *гора* [т], *кла* [т] *ка*.

Арфаэпічныя памылкі ўзнікаюць пры палітарным чытанні, калі чытаюць, як напісана, і не звяртаюць увагі на адрозненні паміж напісаннем і вымаўленнем. Пры чытанні па літарах не толькі замацоўваюцца памылкі, якія ўзніклі пад уплывам дыялектнай і рускай моў, але ўзнікаюць і спецыфічныя. Напрыклад, вымаўленне [і] без прыстаўнога [й] у пачатку слова ([і] ней – ([йі] ней, [і] х – [йі] х); вымаўленне [э] ў часціцы не і прыназоўніку без, калі яны стаяць перад словам з націскам на першым складзе ([н' э] ведаю – [н' а] ведаю, [н' э] буду – [н' а] буду, [б' э] з радасці – [б' а] з радасці). Сустракаецца таксама ізаляванае палітарнае вымаўленне спалучэнняў зычных [шс'], [чц'], [зжс], [дц'], [жц'], [жсч], [сч], [гч], [сш], [дч], [дс], якое не адпавядае літаратурнаму (нагледзі [шс'] я, мама [чц'] ы, [зжс] ыўся, у ло [дц'] ы, у кні [жц'] ы, му [жсч] ына, пя [сч] аны, дапама [гч] ы).

Да памылак вуснага маўлення належыць таксама ненарматыўны выбар месца націску ў асобных словах у выніку пранікнення дыялектных акцэнтных асаблівасцей: (аглабля; крупяны, бульбіна; вугол, жалуд; заінець, жыхар, цяжар, высака, глыбака). Даволі часта назіраецца ў студэнтаў няправільнае засваенне месца націску ў запазычаных словах (агент, аер, алкагаль, кулінарыя, дакумент, магазін).

Фарміраванню правільнага літаратурнага вымаўлення спрыяе назіранне за мовай адукаваных людзей, веданне асаблівасцей работы моўнага апарата, а таксама спецыяльныя практыкаванні ў вымаўленні гукаў і іх спалучэнняў, якія прапаноўваюцца студэнтам у час практычных заняткаў. Гэтыя практыкаванні ўтрымліваюць разнастайныя заданні. Напрыклад:

- выпісаць з тэксту словы з зычнымі гукамі, што складаюць адметнасць беларускай арфаэпіі;
- правільна вымавіць беларускія і рускія словы. Указаць на разыходжанні ў вымаўленні зычных гукаў у гэтых мовах;
- прачытаць і вызначыць, на якіх арфаэпічных нормах заснаваны рыфмы ў прыведзеных вершаваных радках;
- затранскрыбаваць згодна з літаратурнымі нормамаі дадзены тэкст і ўказаць, якімі арфаэпічнымі правіламі карысталіся;
- выбраць літаратурны варыянт з прыведзеных варыянтаў слоў і словазлучэнняў;
- прааналізаваць вымаўленне ненаціскных галосных у прыведзеным вершы;

- прачытаць прыказкі і прымаўкі згодна з нормаў літаратурнага вымаўлення;
- паслухаць (паглядзець) перадачы радыё ці тэлебачання і прааналізаваць маўленне дыктараў і іншых удзельнікаў перадачы з пункту погляду захавання арфаэпічных нормаў і інш.

Прыведзеныя практыкаванні, а таксама веданне прычын парушэнняў нормаў дапамагаюць рэгуляваць і засвойваць правільнае літаратурнае вымаўленне. Неабходна адзначыць важную ролю ў фарміраванні нормаў вымаўлення і тых сустрэч са знакамітымі беларускімі пісьменнікамі, паэтамі, драматургамі, супрацоўнікамі газет і часопісаў, якія рэгулярна праводзяцца кафедрай беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.Г. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы. – Мн., 1987.
2. Бірыла М.В. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1958, № 3.
3. Бірыла М.В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. – Мн., 1986.
4. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн., 1991.
5. Падлужны А.І. Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення і сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). – Мн., 1973.
6. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. – Мн., 1987.
7. Янкоўскі Ф.М. Беларускае літаратурнае вымаўленне. 4-е выд. – Мн., 1976.

УДК 808.2.3

Т.А. Козлякова, ст. преподаватель

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ В РУССКОЙ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

The most useable forms of verbs of Russian speaking language are analysed in this article. There are also characteristic examples of use of this part of language in different meanings.

Глагол является одной из самых сложных и емких частей речи. В разных стилях глаголу отводится неодинаковая роль. Так, в официально-деловом стиле употребление стандартных глагольных форм сводится до минимума. Используются расхожие штампы и клише. В качестве примера можно привести слова со значением долженствования: следует, необходимо, надлежит, вменяется, обязуется; отвлеченные глаголы, указывающие на бытие, наличие: является, имеется. Например: *Человек, его права, свободы и гарантии их реализации являются высшей ценностью и целью общества и государства*. Широко используются отглагольные существительные, отыменные предлоги: на основании, в отношении, в силу и т. д.

В научном стиле присутствует именной тип речи. Однако частота употребления глаголов отвлеченной семантики, как правило, увеличивается: быть, являться, существовать, иметься, рассмотреть, описать, проникать и т. д. Например: *Радиоактивностью называется явление испускания некоторыми элементами излучения, способного прони-*